

Розділ 1

САД ЗЕМНИХ НАСОЛОД

Чи є людина прорахунком Бога?
Чи це Бог — прорахунок людини?

Фрідріх Ніцше¹

Я народився в Ден Босі, голландському місті, на честь якого Ієронім Босх² вибрав собі псевдонім. Це не робить мене експертом із творчості цього живописця, але, зважаючи на те, що я зростав у місті, де на ринковій площі стояла його статуя, я змалку полюбив його сюрреалістичну образність, символізм і те, як він ставиться до місця людини у Всесвіті, що перебуває під дедалі меншим впливом Бога.

Його знаменитий триптих, у якому скрізь веселяться оголені постаті, «Сад земних насолод» — данина райській невинності. На середній панелі митець змальовує занадто щасливу й розслаблену картину, що не відповідає інтерпретації розпусти та гріха, про яку говорять пуританські експерти. Вона демонструє людство, вільне від провини та сорому — дії відбуваються або до гріхопадіння, або без нього взагалі. Для такого приматолога, як я, оголеність, натяки на секс і плодючість, численні птахи та фрукти, а також групова динаміка — добре знайомі, вони не потребують релігійної або моральної інтерпретації. Босх, здається, зобразив нас у природному стані, водночас він зберіг повчальний прогноз на правій панелі

триптиха, де він карає *не* веселунів із середньої частини картини, а ченців, черниць, ненажер, картярів, вояків і п'яниць. Митець не був фанатом духовенства та його жадібності, це пояснює невелика деталь — чоловік, зображений на триптиху, не бажає відписувати свої статки свині, що вбрана як домініканська черниця. Кажуть, що цією нещасною постаттю і є сам художник.

За п'ять століть по тому ми й досі дискутуємо про місце релігії в суспільстві. Як і за часів Босха, головною темою є мораль. Чи можемо ми уявити собі світ без Бога? Чи був би цей світ хорошим? Не варто навіть припускати, що переможців нинішньої битви між християнським фундаменталізмом і наукою можна визначити доказами. Потрібно бути доволі несприйнятливим до даних, щоб сумніватися в еволюції — ось чому книжки та документальні фільми, спрямовані на переконання скептиків, є марною тратою зусиль. Вони корисні для тих, хто готовий слухати, але не досягають своєї цільової аудиторії. Предметом дебатів є не стільки істина як така, а те, що з цією істиною робити. Для тих, хто вважає, що мораль виходить просто від Бога-творця, теорія еволюції відкриває моральну прірву. Послухайте, як преподобний Ел Шарптон сперечається з покійним гарячим прихильником атеїзму Крістофером Гітченсом: «Якщо у Всесвіті немає ніякого порядку, а отже, і якоїсь істоти, якоїсь сили, що встановила цей порядок, то хто тоді визначає, що є правильним, а що ні? Якщо немає нікого на чолі, то немає й нічого аморального»³. Схожі слова я чув від людей, які повторюють думку героя Достоевського Івана Карамазова, вигукуючи: «Якщо немає Бога, то я можу й ближнього свого обкрасти!»

Можливо, це лише моя думка, але я насторожено ставлюся до будь-кого, чия віра є єдиним, що утримує його від огидної поведінки. Чому б не припустити, що наша людяність, у тому числі самоконтроль, що потрібен для створення життєздатного суспільства, є чимось, що вбудовано в нас? Невже хтось справді вірить, що наші предки не мали жодних соціальних норм до того, як виникла релігія? Невже вони ніколи не допомагали нужденним або не скаржилися на недобросовісні вчинки? Люди повинні були турбуватися про функціонування сво-

Їх спільнот задовго до того, як виникли сучасні релігії, що з'явилися лише кілька тисячоліть тому. Для біологів у таких часових рамках немає нічого незвичного.

У нижньому правому куті «Саду» Босх зобразив себе як чоловіка, який опирається свині, що вдягнена черницею і намагається спокусити його поцілунками. Вона пропонує порятунок в обмін на його майно (звідси й перо, чорнило й аркуш паперу, схожий на документ). Босх намалював «Сад» близько 1504 року, приблизно за десять років до того, як Мартін Лютер ініціював протест проти подібних церковних практик.

Черпаха далай-лами

Вищевикладене стало початком блогу під назвою «Мораль без Бога?», опублікованого на сайті «New York Times», де я стверджував, що мораль передує релігії та що про її походження можна багато чого довідатися, якщо спостерігати за нашими одноплемінцями-приматами⁴. Усупереч звичним кривавим

уявленням про природу тварини не позбавлені нахилів, які ми морально схвалюємо, і це наводить на думку, що мораль не є аж таким людським винаходом, як нам хотілося б думати.

Оскільки таке твердження є темою цієї книги, дозвольте мені викласти його тези, описавши події, які відбувалися протягом тижня після публікації в блогу, у тому числі поїздки Європою. Безпосередньо перед подорожжю я був на зібранні науковців і вірян в університеті Еморі в Атланті, де я працюю. Приводом зустрічі стала дискусія з далай-ламою на його улюблену тему — співчуття. На мою думку, бути чуйним — чудова життєва порада, тому я зрадив темі, яку запропонував наш почесний гість. Як першого учасника дискусії, мене розмістили поруч із ним, у морі червоних і жовтих хризантем. Мені сказали, що до нього треба звертатися «ваша святосте», а іншим говорити про нього «його святість» — це дуже мене заплутало, тому я вирішив уникати будь-яких форм звертання. Один із найшанованіших чоловіків на планеті зняв взуття та схрестив ноги, всівшись у своєму кріслі, та вдягнув величезну бейсболку, що за кольором пасувала до його помаранчевого вбрання. У цей час понад три тисячі людей, які сиділи в аудиторії, уважно ловили кожне його слово. Перед тим, як я мав виступати, організатори ввічливо нагадали, що ніхто з цих людей не прийшов сюди для того, щоб слухати *мою* промову — всі зібралися лише для того, щоб почути перли *його* мудрості.

У своєму виступі я проаналізував останні докази альтруїзму у тварин. Так, наприклад, примати добровільно відчиняють двері, щоб запропонувати компаньйону доступ до їжі, навіть якщо вони втратять через це частину своєї поживи. Мавпи-капуцини готові знаходити вигоду для інших. Ми можемо пересвідчитися в цьому, якщо посадимо поруч двох мавп і влаштуємо з однією з них обмін різнокольоровими фішками. Фішки одного кольору винагороджуватимуть лише мавпу, з якою ми граємо, а фішки іншого забарвлення — зразу двох приматів. Незабаром мавпа-учасниця гри віддаватиме вам лише «суспільно корисні» фішки. І це не через страх, тому що мавпи-домінанти (які мають найменше причин для страху) насправді є найщедрішими.

Добрі справи вони також роблять спонтанно. Стара самка Пеоні живе у відкритому вольєрі з іншими шимпанзе на польовій станції Центру з вивчення приматів імені Єркаса. У дні, коли в неї загострюється артрит і їй важко ходити та видиратися нагору, інші самки допомагають їй. Пеоні пихкає та відсапується, коли лізе на поміст, де мавпи збираються на сеанс грумінгу. У цей час якась молодша самка (не родичка) підходить до неї ззаду та штовхає передніми кінцівками її широкий зад, доки та не вилізе нагору і не приєднається до решти.

Також ми спостерігали, як Пеоні встає та повільно рухається до крану з водою, що розташований досить далеко від неї. Молодші самки іноді обганяють її, набирають трохи води, а потім повертаються, щоб напоїти її. Спочатку ми не мали жодного уявлення про те, що відбувається, бо ми бачили лише те, як одна з самок торкається своїм ротом рота Пеоні. Проте згодом все стало зрозуміло: Пеоні широко роззявила пащу, і молодша самка виплюнула туди струмінь води.

Такі спостереження доповнюють фактами нову область досліджень емпатії у тварин, у якій вивчають не лише приматів, а й собак, слонів і навіть гризунів. Типовим прикладом може слугувати те, як шимпанзе втішають засмучених (обіймаючи й цілуючи їх). Це настільки передбачуване явище, що ми документували тисячі подібних випадків. Ссавці відчують емоції одне одного та реагують на тих, хто потребує їхньої уваги. Саме тому люди дають прихисток у своєму домі пухнастим м'ясоїдам, а не, скажімо, ігуанам чи черепахам. Адже ссавці здатні на те, що не можуть рептилії, — вони дають і просять ласки, реагують на наші емоції так само, як ми реагуємо на їхні.

До цього моменту далай-лама уважно слухав, а потім підняв свою бейсболку, щоб перервати мене. Він хотів почути більше про черепах. Ці тварини — його улюбленці, бо вони нібито несуть світ на своїх спинах. Буддійський лідер поцікавився, чи знайома черепахам емпатія. Він описав, як самка морської черепахи повзає по берегу в пошуках кращого місця для того, щоб відкласти яйця, і тим самим демонструє турботу про своє потомство. «Що б зробила мати, якби зустріла своїх потомків?» — цікавився далай-лама. Для мене така поведінка означає те, що черепахи запрограмовані на пошук кращих умов для

інкубації. Черепаха риє яму в піску вище лінії припливу, відкладає яйця та засипає їх, ущільнюючи пісок своїми задніми лапами, а потім кидає гніздо. Черепашки з'являються за кілька місяців по тому та поспішають пірнути в океан під місячне сяйво. Вони ніколи не пізнають свою матір.

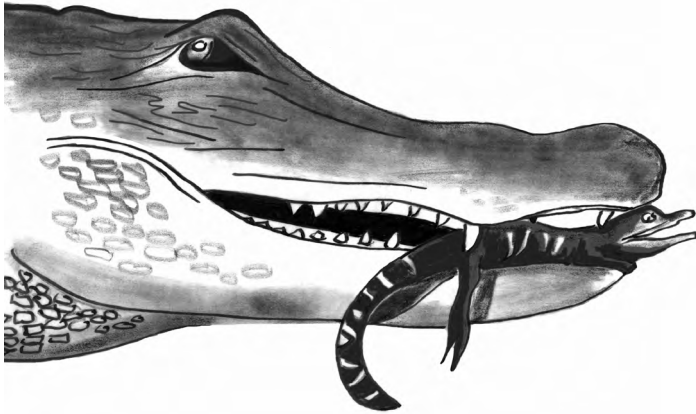
Емпатія вимагає того, щоб кожен із розумінням ставився до іншого та був чуйний до його потреб. Імовірно, вона взяла початок із батьківської турботи, такої, як у ссавців, але існують свідчення емпатії й у птахів. Якось я побував на науково-дослідній станції імені Конрада Лоренца в Грюнау, Австрія, де у великих вольєрах тримають воронів. Ці птахи справляють неймовірно враження, особливо коли сидять у вас на плечі зі своїм потужним чорним дзьобом, просто біля обличчя! Я згадав ручних галок, яких я тримав, коли був студентом, — набагато менших птахів із тієї самої родини воронових. У Грюнау вчені спостерігають за спонтанними бійками воронів і бачать, як на них реагують пернаті свідки. Ті, хто програють, можуть розраховувати, що друзі почистять їм пір'я або по-дружньому торкнуться дзьобом. Там, на станції, нащадків лоренцевих гусей, які вільно пасуться, споряджають передавачами, щоб виміряти частоту їхнього серцебиття. Оскільки кожен дорослий гусак має самицю, то це дає можливість для прояву емпатії. Якщо один птах втягується в бійку з іншим, серце його партнера починає битися швидше. Навіть якщо партнер жодним чином не бере участі в бійці, його серце буде дуже стривожене. Птахи теж відчувають біль одне одного.

Якщо і птахи, і ссавці володіють певним рівнем емпатії, то ця здібність, імовірно, походить від їхніх предків-рептилій. Але це не стосується всіх рептилій, тому що більшість із них не виявляють батьківської турботи. Одна з найправдивіших ознак дбайливого ставлення, вважає Пол Маклін — американський нейробіолог, який назвав лімбічну систему місцем, де живуть емоції, — крик загубленого дитинчати. Молоді мавпи роблять це весь час: коли їх залишає мати, вони кричать, доки вона не повернеться. Вони мають нещасний вигляд, коли сидять самі на гілці та слізно кричать: «Ку-у!», надувши губи та не звертаючись ні до кого конкретно. Маклін зазначив, що більшість рептилій, зокрема змії, ящірки та черепахи, ніколи так не кричать.

Проте деякі малюки-рептилії таки кричать, коли вони засмучені або їм загрожує небезпека, тож їхня мати точно про них подбає. Ви колись тримали в руках дитинча алігатора? Будьте обережні, бо вони мають комплект чудових зубів, а коли засмучені, то видають крик, схожий на гортанне гавкання, який швидко змусить їхню маму вилізти з води. Після цього ви точно не будете сумніватися, чи є у рептилій почуття!

Я згадав про це, коли відповідав далай-ламі, та сказав, що ми можемо розраховувати на емпатію лише від тих тварин, які мають якусь прихильність, а це характеристика небагатьох рептилій. Я не впевнений, що ця відповідь задовольнила його, тому що йому, звичайно, хотілося дізнатися про черепах, які мали набагато привабливіший вигляд, ніж люті зубасті чудовиська з родини крокодилових. Утім, зовнішність оманлива. Деякі члени цієї родини обережно переносять своїх дитинчат між великими щелепами або на спині та захищають їх від небезпеки. Іноді вони дозволяють їм навіть виривати шматки м'яса з пащі. Динозаври теж дбали про свій молодняк, а плезіозаври (гігантські морські рептилії), можливо, навіть були живородними — дарували життя одному дитинчаті у воді, як це сьогодні роблять кити. З того, що ми знаємо, можна сказати, що чим менше потомство виводить тварина, тим краще потім вона про нього дбатиме — ось чому ми вважаємо, що плезіозаври були люблячими батьками. Такими, до речі, є і птахи, яких наука вважає пернатими динозаврами.

Далай-лама продовжував тиснути на мене: він згадав про метеликів і запитав, чи володіють вони емпатією; тут я вже не втримався й пожартував: «У них просто немає на це часу, вони живуть лише один день!» Насправді, коротке життя метеликів — це міф, але що б не відчували одне до одного ці комахи, я сумніваюся, що ці почуття мають щось спільне з емпатією. Водночас я не хочу применшити значимість того, що мав на увазі далай-лама, коли запитав мене це, — усі тварини роблять те, що буде найкраще для них і їхніх нащадків. Зважаючи на це, можна висновувати, що все життя — це піклування, можливо, несвідоме, але все одно піклування. Далай-лама хотів сказати, що співчуття лежить в основі життя.

Небагатьом рептиліям властива батьківська турбота, але родина крокодилових до таких належить. Самка алігатора обережно переносить одного зі своїх малюків.

Мамине привітання

Після цього дискусія перейшла на інші теми, наприклад, як виміряти силу співчуття в мозку буддійських ченців, які все життя медитують. Річард Девідсон із університету штату Вісконсин розповів, як ченці з Тибету відхилили його запрошення долучитися до нейробіологічного дослідження, оскільки співчуття, звичайно ж, зосереджується не в мозку, а в серці! Це всіх розвеселило, навіть ченці, які сиділи в залі, вибухнули сміхом. Але ті, про кого розповідав Девідсон, у чомусь мали рацію. Пізніше професор виявив зв'язок між розумом і серцем: медитація про співчуття змушує серце битися швидше, ніж від звуків людських страждань.

Я не міг не згадати про гусей. Крім того, коли я сидів там, то дивувався, спостерігаючи за цією перспективною зустріччю умів. У 2005 році сам далай-лама заговорив про необхідність інтеграції науки й релігії, коли виступав перед тисячами науковців на щорічних зборах Нейробіологічного товариства у Вашингтоні. Він говорив про те, наскільки суспільству важко встигнути за їхніми новаторськими дослідженнями: «Цілком очевидно, що наше мислення в галузі моралі просто не може йти в ногу зі швидким прогресом у накопиченні

знань і зростанні могутності людства»⁵. Наскільки багатонадійним здається цей підхід порівняно зі спробами вбити клин між релігією та наукою!

Я постійно думаю про це, коли готувався до поїздки в Європу. Здається, я щойно отримав благословення і хата (довгий шовковий шарф) на шию та спостерігав, як далай-лама сідає у свій лімузин із важко озброєними охоронцями — і ось я вже на півшляху до Гента, гарного старовинного міста у фламандській частині Бельгії. Культурно цей регіон ближчий до південної частини Нідерландів, звідки я родом, ніж до північної, яку ми називаємо Голландією. Ми всі спілкуємося однією мовою, але Голландія кальвіністська, у той час як південні провінції з XVI століття залишаються католицькими завдяки зусиллям іспанців, без яких у нас би не було герцога Альба та інквізиції. І це не дурна пародія з фразою зі скетчів «Монті Пайтон»: «Ніхто не чекає на іспанську інквізицію!», а справжня інквізиція, яка могла затиснути ваші пальці в лещатах, варто вам було лише засумніватися в цноті Діви Марії. Інkvізиторах не дозволяли проливати кров, тож вони використовували дибу, на якій жертв підвішували, зав'язавши руки за спиною та прикріпивши до щиколоток вантаж. Ця процедура була настільки виснажлива, що людина швидко відмовлялася від будь-яких упереджених уявлень про зв'язок між сексом і зачаттям. Останнім часом Ватикан докладає чимало зусиль, щоб пом'якшити образ інквізиції — наче вони не вбивали кожного еретика, а дотримувалися стандартних інструкцій. Проте очевидно, що єзуїтам, які очолювали цей процес, точно не завадило б пройти курси зі співчуття.

Ця давня історія, до речі, також пояснює, чому на цих землях марно шукати картини Босха. Більшість із них висять у музеї Прадо, у Мадриді. Вважають, що «залізний герцог» отримав «Сад земних насолод» 1568 року, коли оголосив принца Оранського поза законом і конфіскував усе його майно. Потім герцог залишив шедевр своєму синові, а від останнього триптих перейшов у власність Іспанської держави. Іспанці обожають цього художника, якого вони називають Ель Боско. Його картини надихали Жуана Міро та Сальвадора Далі. Коли я вперше відвідав Прадо, я не міг по-справжньому

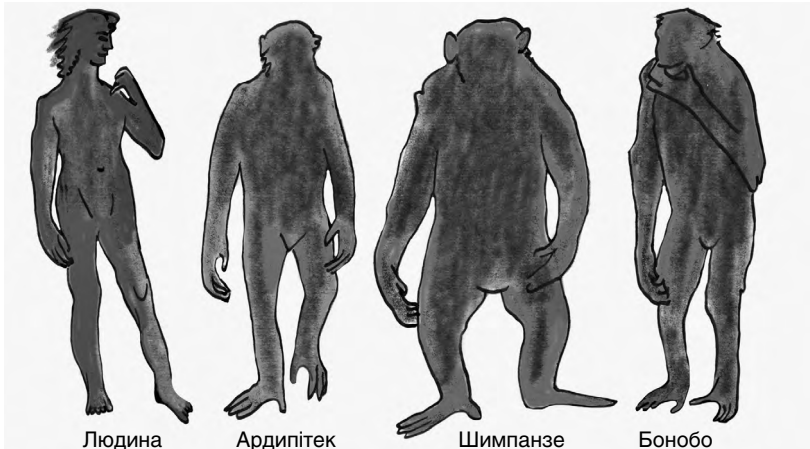
насолоджуватися картинами Босха, бо в моїй голові крутилася лише думка: «Це колоніальний грабунок!» Навіть більше, музей оцифрував цю картину в надзвичайно високій якості, й тепер кожен може «володіти» нею через Google Earth.

Після лекції в Генті колеги-науковці взяли мене на імпровізовану екскурсію до найстарішої у світі зоологічної колекції бонобо, що бере свій початок у Антверпенському зоопарку, а тепер перебуває в парку тварин Планкендаль. Зважаючи на те, що ці бонобо є уродженцями колишньої бельгійської колонії, немає нічого дивного в тому, що їх можна побачити в Планкендалі. Вивезення зразків із Африки, мертвих чи живих, — це теж свого роду колоніальний грабунок, але без нього ми б ніколи не дізналися про цю рідкісну мавпу. Її відкрили 1929 року в музеї неподалік, коли німецький анатом витер пил із маленького круглого черепа, що був підписаний «молодий шимпанзе», і впізнав у ньому дорослу тварину з незвично маленькою головою. Анатом швидко оголосив про новий підвид. Проте згодом його відкриття затьмарила більш серйозна заява американського анатома про те, що в нас у руках — абсолютно новий вид, анатомія якого різуче подібна на людську. Бонобо мають більш витончену будову тіла та довші ноги, ніж будь-яка інша мавпа. Вид віднесли до того самого роду, *Pan*, що й шимпанзе. Протягом усього свого довгого життя ці науковці демонстрували, яку силу має наукове суперництво, так і не домовившись про те, хто першим зробив це історичне відкриття. Я був у залі, коли цей американець встав посеред симпозіуму, присвяченому бонобо, і голосом, що тремтів від обурення, заявив, що його відкриття «привласнили» півстоліття тому.

Проте німецький науковець писав німецькою, а американський — англійською, тож згадайтеся, чію історію частіше цитують? Багато мов опинилися в скрутному становищі через розширення впливу англійської, але я з задоволенням теревенив голландською, яка, незважаючи на десятиліття життя за кордоном, першою злітає з моїх вуст. Поки молодий бонобо розгойдувався на мотузці, то зникаючи, то з'являючись у полі зору та привертаючи нашу увагу ударами по склу, ми зауважили, наскільки його вираз обличчя нагадував людський сміх. Він веселився, особливо тоді, коли ми відстрибували від вікон-

ця та вдавали переляк. Тепер нам складно уявити, що цих представників роду *Pan* можна переплутати. Існує відома фотографія американського експерта Роберта Єркса, на якій зображені дві молоді мавпи на колінах — обох він вважав шимпанзе. Це було до того, як світ дізнався про бонобо. Єркс зазначав, що одна з цих мавп була набагато чуйнішою та більш здатною до емпатії, ніж інша, та, можливо, розумнішою. Назвавши цього самця «людиноподібним генієм», він написав книжку «Майже людина» («Almost Human»), яку присвятив здебільшого тому шимпанзе. Він не знав, що насправді мав справу з одним із перших бонобо, який потрапив на Захід.

Колонія Планкендаля відразу ж показує, чим вона відрізняється від колонії шимпанзе — нею керує самка. Біолог Джероен Стівенс розповів мені, що атмосфера в групі стала більш розслабленою після того, як альфа-самицю, що давно була головною «залізною леді», відправили до іншого зоопарку. Вона вселяла жах в інших бонобо, особливо самців. У новій альфи характер був кращий. Обмін самицями між зоопарками — нова позитивна тенденція, що відповідає природному способу життя бонобо. У дикій природі сини залишаються зі своїми матерями до зрілого віку, у той час як дочки мігрують.

Під час еволюції людини прямоходіння вимагало довших ніг. З усіх мавп саме в бонобо пропорція між руками та ногами найбільше подібна до пропорції нашого предка ардипітека (малюнок не в масштабі — сучасна людина вища, ніж усі, хто на зображенні).